

Bespreking van Peter Burger (2014). *Monsterlijke verhalen. Misdaadsagen in het nieuws en op webforums als retorische constructies.* (Dissertatie Universiteit Leiden) Den Haag: Boom Lemma uitgevers. 361 pp. ISBN 978-94-6236-050-1

Bespreking van Burger (2014)

Theo Meder

Peter Burger was langere tijd wetenschapsjournalist en werkt nu als docent en onderzoeker aan de opleiding Journalistiek en Nieuwe Media van de universiteit Leiden, maar het grote publiek kent hem toch vooral als dé broodjeaap-deskundige van Nederland, auteur van *De wraak van de kangoeroe*, *De gebraden baby* en *De jacht op de Veluwepoema*, alsmede beheerder van het blog *De Gestolen Grootmoeder*. Het verbaast dan ook niets dat Burgers studie *Monsterlijke Verhalen* op het snijvlak ligt van journalistiek, misdaadnieuws, moderne media en broodjeaapverhalen – en daar komt dan nog één discipline bij: de retorica, thans binnen Nederland vooral object van studie binnen de Taalbeheersing van het Nederlands.

Twee belangrijke geruchten die we eigenlijk allemaal kennen uit het dagelijks leven, staan centraal in de studie van Burger: (1) het gevaar dat meisjes in het uitgaansleven lopen om drugs in hun drankje te krijgen met alle gevolgen van dien en (2) de dreiging van de Smileybende. Burger blijft daarbij niet alleen in het heden hangen, maar doet ook onderzoek naar veel oudere, vergelijkbare geruchten over ontvoering en handel in blanke slavinnen (lees: prostituées, dus vrouwenhandel), de verhalen over loverboys, en Britse fenomenen van een langere tijd terug: de *Glasgow Grin* en de *Chelsea Smilers*. In het boek blijkt voortdurend hoe goed Burger zijn weg weet in de omvangrijke hoeveelheid bronnen en studies. Eén van de verrassendste zaken die Burger laat zien is dat de zogenaamde 'goedgelovigheid' die aan broodjeaapverhalen kleeft niet alleen maar voorkomt bij het algemene publiek en dat autoriteiten en media wel beter weten. Zeker, bij de hype over de Smileybende was er vooral paniek onder de gewone jongeren, terwijl politie en pers het hoofd koel hielden en al snel vaststelden dat er geen slachtoffers vielen. Maar bij de talloze verhalen over drugs in drankjes is de realiteit precies andersom. De pers neemt de verhalen vrij kritiekloos als waar aan, en autoriteiten manen tot grote voorzichtigheid, terwijl het gewone uitgaanspubliek wel beseft dat die vorm van drogering eigenlijk zelden voorkomt. Is het immers niet verdacht dat die drogering altijd plaats moet vinden via alcohol, en nooit gebeurt via een kopje koffie? Wat mensen in het uitgaansleven regelmatig meemaken, zijn meiden die zichzelf half in coma zuipen en niet meer weten wat ze doen. Als dat achteraf ongewenste gevolgen heeft, wordt de schuld maar al te snel buiten zichzelf geplaatst: een buitenstaander heeft schuld, want die heeft drugs in het drankje

gedaan. Het verhaal functioneert daarmee perfect om een ander in een daderrol te manoeuvreren, en zichzelf in een schuldeloze slachtofferrol.

Burger stelt vast dat in het verleden in verschillende disciplines nog niet veel aandacht is besteed aan retorica in misdaadsagen, in het bijzonder aan wat hij noemt de *retorica van de waarheid* en de *retorica van de waarde*. Deze benadering is zinvol voor zowel de etnologie, de sociologie, de criminologie, de taalbeheersing als de journalistieke wetenschap. Twee hoofdvragen vormen belangrijke benaderingswijzen in het onderzoek naar misdaadsagen, en ze worden helder geformuleerd op p. 10:

1. *Retorica van de waarheid*: met welke retorische middelen wordt de (on)waarheid van misdaadsagen geconstrueerd in nieuwsmedia en op internetforums?
2. *Retorica van de waarde*: hoe worden misdaadsagen in de nieuwsmedia en op internetforums ingezet als retorische middelen om misdaadproblemen te construeren?

Het primaire bronnenmateriaal van Burger bestaat uit krantenartikelen en uit forumdiscussies. Bij de ordening en analyse van het materiaal gaat Burger terug tot de retorica van Aristoteles, maar hij vult diens inzichten onder meer aan met de vormen van geloof zoals die geformuleerd zijn door de criminologe P. Donovan. De retorische analyse van misdaadsagen bereikt daarmee een academisch niveau. Burger omzeilt met zijn methode de vaak terugkerende (on)waarheidsvraag van sagen, en stoot door tot de meer essentiële vraag *waarom* en *hoe* mensen misdaadverhalen en misdaadsagen vertellen. Welke argumenten worden ingezet om de (on)waarheid te benadrukken (*logos*), welke retorische methoden worden ingezet om het publiek voor zich te winnen (*ethos*), en welke emotie en moraal worden aan de verhalen toegekend (*pathos*)? Net zoals hierboven bleek bij autoriteiten en algemeen publiek, blijkt dat de krant als autoriteit niet altijd de sagen debunkt en dat op de internetfora alleen maar geloofd wordt in de sagen: de situatie kan evengoed omgekeerd zijn. De invalshoek om kranten en forumdiscussies met elkaar te vergelijken in een retorische analyse is creatief te noemen, zowel binnen de journalistieke wetenschappen als de etnologie. De twee casussen ('gedrogeerd en misbruikt' en de 'Smileybende') zijn in zoverre ook goed gekozen omdat het fenomeen van *ostension* ermee uit te leggen valt. Normaal gesproken (zo denkt men) leiden gebeurtenissen tot verhalen, maar in het geval van *ostension* leiden verhalen juist tot gebeurtenissen. De bestaande verhalen kunnen leiden tot misinterpretaties van de werkelijkheid, tot grappen en tot allerhande copycat-gedrag, waarbij verhalen worden toegeëigend of nagespeeld als gebeurtenissen die iemand persoonlijk zijn overkomen. Zo kan het voorkomen dat iemand zichzelf presenteert als slachtoffer van de Smileybende om persoonlijk falen te verheimelijken. Slachtofferschap levert geen straf op, maar sympathie.

De definitie van de sage

Het hoofdstuk waar meteen mijn oog als volksverhaalonderzoeker op viel was het openingshoofdstuk over de aard van sagen en geruchten (broodjeapverhalen zijn in feite sagen, die wel van de traditionele sagen worden onderscheiden door ze moderne of hedendaagse sagen te noemen). Volkomen terecht laat Burger zien hoe in het verleden elke poging om het genre van de sage te definiëren is gesneuveld. Het criterium van de *onwaarheid* van sagen zegt vaak meer over het oordeel van de sceptische onderzoekers dan over de aard van de sagen. Sommige bizarre verhalen blijken sagen, andere even bizarre krantenberichten blijken waar, en andersom: schijnbare sagen blijken toch waar, en op het oog betrouwbare krantenberichten berusten op fictie. Ook het criterium van *geloof* in sagen is niet waterdicht. In de keten van de overlevering zitten ook vertellers en luisteraars die de sagen niet geloven. Sagen zijn – ten derde – ook niet altijd *foaftales*: verhalen van ‘a friend of a friend’. Sommige sagen worden wel degelijk verteld als zelfbeleefd, in de ik-vorm. Het vierde criterium van sagen was *oraliteit*, maar inmiddels zijn we er wel achter dat die pure mondelinge overlevering een fictie is. De transmissie is een keten van mondelinge en schriftelijke overlevering, zeker in tijden van internet. Tot slot zouden sagen een exponent zijn van *alledaagse, informele volkscultuur*, maar die cultuur is veelstemmig en hybride. Het enige criterium dat Burger niet apart behandelt is die van de in de traditie telkens terugkerende *motiefpatronen* (ze komen later in het boek wel meermaals ter sprake). In de overlevering van sagen wordt er telkens weer gevist in een poel met motieven en motiefreeksen die in de traditie steeds weer weten te overleven: van het onbreekbare drinkglas via de brandstofloze motor (of: *perpetuum mobile*) tot de eeuwig brandende gloeilamp in de brandkast van Philips. Misschien vormen de *traditionele motieven* de kern van sagen, de elementaire bouwblokken die in de volkse traditie van mondelinge (en schriftelijke) overlevering blijven voortbestaan. Er zijn echter ongetwijfeld ook waargebeurde misdaadverhalen uit de krant die traditionele sagenmotieven in zich dragen.

Kortom, het valt bepaald niet mee om een genre duidelijk te definiëren en af te bakenen. In het verleden hebben we dat bijvoorbeeld ook al gezien met middeleeuwse genrebegrippen als de boerde en de sproke. Wordt de definitie te strikt, dan vallen er ten onrechte verhalen buiten de boot, en wordt de definitie te ruim, dan worden er teveel verhalen aan boord getrokken.

Burger komt met een andere oplossing om de sage te definiëren, namelijk vanuit de retorica: een sage is een sage als er een debat tussen individuen of groepen bestaat over de vraag of een bepaald verhaal een sage is (zie p. 37). Vanuit een retorische invalshoek is het wel begrijpelijk waarom het debat centraal wordt gesteld: de retorica wordt ingezet om sagen als waar of onwaar te bestempelen. Als sagen worden ingezet als sociale exempelen, dan behoren ze tot een vorm van

emotionele retoriek. Toch vraag ik me af of het *debat* nu het zuiverst bepaalt of een verhaal tot het domein van de sagen behoort. Het broodjeaapverhaal over de scheermesjes in de After Eight, daar heb ik eerlijk gezegd nooit een debat over gezien. Hoort dit verhaal daardoor niet langer thuis in het boekje *Broodje Aap* van Ethel Portnoy? Er bestaan bizarre sagen die *urban legend*-onderzoeker Jan Harold Brunvand als *The Leashed Dog* typeert, maar er zijn ook bizarre ongelukken met hondjes aan trekhaken, waarover wel gedebatteerd wordt, maar die toch waargebeurd blijken. Een waargebeurde geschiedenis is nu eenmaal geen sage, debat of geen debat. Als Burger bij zijn eigen debat-criterium net zo streng was geweest als bij alle traditionele en romantische criteria, dan zou ook zijn debat-criterium de toets der kritiek niet hebben kunnen doorstaan.

Moeten we bij al die pogingen tot strikte genre-definities (of het nu om boerden, sproken, sprookjes of sagen gaat) niet gewoon erkennen dat zo'n strikte genre-definitie telkens weer tot mislukken gedoemd is? Op basis van een aantal canon-teksten (zoals *The Vanishing Hitchhiker* of de *Gestolen Grootmoeder*) maken we ons een redelijk goede voorstelling van het genre van de moderne sage. Zodra we gaan definiëren, blijken de grenzen plots van kwikzilver.

De retórica

In dit boek over misdaadsagen staan retorische strategieën in het centrum van de belangstelling. Dat is een prima keuze, want in het broodjeaaponderzoek is men te lang blijven hangen op de vraag: 'Is dit waar of niet waar?' Veel belangrijker zijn echter vragen als: 'Waarom onthouden mensen bepaalde sagen?', 'Hoe onthouden ze deze sagen en hoe vertellen ze ze door?' 'Welke retorische strategieën gebruiken vertellers om toehoorders van hun gelijk te overtuigen?' 'Op welke manier passen de sagen in het wereldbeeld van vertellers en luisteraars?' 'Welke retorische strategieën gebruiken vertellers om de emotionele boodschap, die in een verhaal besloten ligt, over te brengen?'

Voor de retorische analyse van betogen en dialogen grijpt Burger helemaal terug op Aristoteles' *Retorica*. Niets ten nadele van deze filosoof, maar in zo'n 2300 jaar zal er toch wel eens iets veranderd zijn. De retórica was destijds louter toegesneden op redevoeringen, en wel redevoeringen van een politieke, juridische of ceremoniële aard. Er zijn nogal wat genres bijgekomen waarmee Aristoteles geen rekening heeft gehouden. *Einfache Formen* als broodjeaapverhalen, sagen, moppen en geruchten zijn geen redevoeringen, en laten we ook de door Burger genoemde parodie, met zijn omkering van waarden, niet vergeten. Er zijn vast ook drijfveren en retorische trucs ontdekt, die Aristoteles nog niet had voorzien. Dat er wat lacunes zitten in zijn theorievorming blijkt wel uit het feit dat Burger zijn retórica aanvult met retorische strategieën zoals beschreven door de Amerikaanse criminologe Pamela Donovan, die bijvoorbeeld nauwkeuriger heeft gekeken naar

de retorca van de *debunkers*. En ook bij haar analyse van retorische strategieën merkt Burger op: ‘Hoewel het werk van Donovan de retorca van misdaadsagen voor een belangrijk deel in kaart brengt, bevat het een aantal witte plekken’ (p. 63). En vervolgens maakt de auteur bijvoorbeeld duidelijk dat Donovan te weinig aandacht heeft geschonken aan ervaringsdeskundigen, (al dan niet vermeende) slachtoffers en vertellers in de ik-vorm.

Dat maakt het palet aan retorische invalshoeken en strategieën er niet overzichtelijker op (ook al niet omdat hier inhoud en vorm, oftewel argumentatie en *performance*, deels door elkaar beginnen te lopen). Tijdens het lezen van *Monsterlijke Verhalen* be kroop mij meerdere malen de gedachte: had de onderzoeker maar zelf een consistente en heldere *eigen* retorische systematiek ontwikkeld, die keurig in een schema past en alles overzichtelijker en inzichtelijker maakt.

Meer debatten in Volksverhalenbank

In zijn aanbevelingen voor verder onderzoek pleit Burger voor meer aandacht voor verhalen op internet, en voor de uitgebreide discussies die worden gevoerd. Ik kan het niet anders dan Burger nazeggen. Folkloristen hebben zich tot nu toe betrekkelijk weinig beziggehouden met het *vernacular web* als toegang tot debatten over de waarheid en waarde van sagen. Internetetnografen en -sociologen zijn hen ver vooruit in het gebruik van deze bronnen. Voor de bestudering van de *processen* van narratieve folklore – in tegenstelling tot die van de afzonderlijke verhaaltteksten – valt hier nog een uitgestrekt veld te ontginnen. Waar de Verhalenbank van het Meertens Instituut (www.verhalenbank.nl) nu vrijwel uitsluitend afzonderlijke items opslaat en toegankelijk maakt voor onderzoek, zouden daarom ook complete discussies moeten worden bewaard (p. 282).

De sagenchecker

Het hierboven genoemde opslaan van volledige discussies over sagen in databases heeft nog als bijkomend voordeel dat er steeds meer software wordt ontwikkeld om grote hoeveelheden tekst te analyseren. In een tijdperk waarin *computational humanities* alleen maar in belang toenemen, is dit een goed moment om daar eens bij stil te staan.

Tegen het eind van *Monsterlijke verhalen* beveelt Burger journalisten aan om ook kennis te nemen van de narratieve folklore, en ik ben het natuurlijk van harte met hem eens: het zou enorm helpen als journalisten gedegen op de hoogte waren van het repertoire aan broodjeapverhalen. Het kan hen namelijk behoeden voor de nodige valkuilen. Burger komt dan terug op een suggestie die hij vroeger al eens in een ander verband had gedaan: misschien zou er zoiets ontwikkeld moeten worden als een sagenchecker (zie p. 281). Destijds was mijn reactie op Burgers suggestie dat zo’n sagenchecker niet zou kunnen werken als een spellingschecker

(met zijn tamelijk ondubbelzinnige regelgeving) maar wel als een viruschecker. Virussen hebben typisch de neiging om te muteren of in geheel nieuwe gedaanten terug te keren. Een sagenchecker zou – zo was mijn voorspelling – net als een viruschecker vooral de bekende broodjeapverhalen met succes afvangen. Nieuwe sagen zouden makkelijk door de mazen van het net kunnen glippen.

Inmiddels zijn we echter in de 21e eeuw aanbeland en de huidige computer-technieken zijn meer geavanceerd geworden. Aan de technische universiteiten wordt met succes gewerkt aan moderne taaltechnologie, slimme statistiek en intelligente algoritmen. Met methoden als *natural language processing* en *machine learning* worden grote sprongen voorwaarts gemaakt. Graag zou ik zien dat de traditionele Humanities op dit terrein zouden gaan samenwerken met technici op het terrein van de nieuwe e-Humanities. Wie weet kunnen we met vereende krachten binnen afzienbare tijd een sagenchecker ontwikkelen, die zich door mutaties niet al te zeer van de wijs laat brengen, en die in staat is om bij te leren.

Conclusie

Burger doet zijn reputatie gestand als schrijver met een heldere stijl en als een auteur die zich terdege bewust is van het belang van een evenwichtige opbouw. In dit dikke boek heeft hij wel de neiging om af en toe in herhaling te vervallen. We moeten vaststellen dat Burger meer in zijn element lijkt bij het schrijven van journalistieke artikelen, populair-wetenschappelijke boeken en blogs (waarin de hortensia-dief speels wordt omschreven als een “struikrover”). Meer dan in de marathon, excelleert Burger in de sprint.

Naar mijn smaak had bijlage I van *Monsterlijke verhalen* weggelaten kunnen worden, want dit oogt meer als een studentenhandleiding. Burgers behoefte om zijn zuivere omgang met een rijkdom aan bronnenmateriaal te benadrukken, komt al voldoende tot uitdrukking in de studie zelf, in de literatuurlijst en in het primaire bronnenoverzicht. In plaats van bijlage I had ik graag een register gehad, want waar stond nu ook alweer die alleraardigste anekdote over de Titanic (zie p. 133, noot 97)?

Maar de eindconclusie is positief. Peter Burger heeft met zijn *Monsterlijke verhalen* een prima retorische analyse van misdaadsagen geleverd, en nog eens benadrukt dat een hedendaagse sage geen geïsoleerd stukje tekst is, maar vaak deel uitmaakt van een levendige dialoog. In zulke dialogen worden allerhande rationale en emotionele strategieën ingezet om het pleit te winnen: dit palet aan strategieën is door Peter Burger helder uiteengezet. Deze studie zou het verdienen om – in artikelvorm, in het Engels – ook internationaal de aandacht te trekken.